

John Plamenatz

A nacionalizmus két típusa

I.

A szakírók nagyjából egyetértenek abban, hogy a 18. század végéig alig vagy egyáltalán nem létezett nacionalizmus. Leírásának vagy magyarázatának tekintetében eltérnek ugyan a vélemények, az álláspontok skálája pedig a mély megvetéstől a meleg rokonszenvig terjed, de a szerzők szavaiból alapvetően modern volta csendül ki.

Nem szándékozom ezzel a megállapítással vitatkozni, sem azzal a széles körben elterjedt nézettel, hogy a nacionalizmus olyan társadalmi feltételek közepette jelenik meg, amelyek a demokratikus és liberális eszméknek is teret engednek, mégha a nacionalizmus gyakran antiliberális és antidemokratikus formában jelentkezik is. A múlt században Acton támadta a nacionalizmust* amiatt, hogy az nemcsak a rendet, hanem a szabadságot is veszélyezteti; századunkban pedig a demokrácia elfajzásának bélyegezték. Ezek az ítéletek túlzók és félrevezetők, s a legjobb esetben is csak féligazságok. De ezekkel sem kívánok vitába szállni. Érvelésemben arra szorítokozom, hogy a nacionalizmus — olyan népek sajátos jelensége, melyek kozmopolita és világi kultúrájában dominál a haladásba vetett hit — két, egymástól markánsan különböző formában ölt testet. Az egyik formát nyugatinak, a másikat keletinek nevezem. Nem állítom, hogy az egyes népekre jellemző nacionalizmusoknak egyértelműen e két kategória valamelyikébe kell esniük. Azt sem tagadom, hogy léteznek más, ugyanilyen fontos módszerek a nacionalizmus típusainak megkülönböztetésére.

* Lord Acton: *Natonality*. Home and Foreign Review, 1862. No. 1. (Magyarul: *Nacionalizmus*. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai, I.* Bp., Atlantisz, 1991. 120–152.)

Mindössze annyit emelnék ki, hogy e distinkció olyan lényeges különbségekre mutat rá, melyek a korábbinál jóval több figyelmet érdemelnek.

Az általam keletinek nevezett nacionalizmus a szlávok között, valamint Afrikában és Ázsiában virágzott, és megtalálható Latin-Amerikában is. Nem nevezhetem tehát nem európainak; ezért úgy véltem, hogy legjobb keletinek nevezni, mivel Nyugat-Európától keletre jelent meg először.

Az én szóhasználatomban a nacionalizmus egy adott nép nemzeti vagy kulturális identitásának megőrzésére, illetve erősítésére irányuló vágy, mely akkor jelentkezik, ha ezt az identitást veszély fenyegeti; másrészt az a vágy, amely az elégtelennek vagy nemlétezőnek érzett identitás átalakítására, sőt megteremtésére irányul. *Nemzetit* vagy *kulturálisat* mondok, mert ami az egyik népet a többitől megkülönbözteti, az az ő szemükben nem más, mint a csakis rájuk jellemző — vagy legalábbis annak hitt — gondolkodás-, érzés- és viselkedésmód. Így hát a nacionalizmus mindenekelőtt kulturális jelenség, habár politikai formát is ölthet és sokszor ölt is. Kapcsolatban áll, de egyszersmind különbözik is mind a patriotizmustól, mind a nemzettudattól.

A patriotizmus — azaz a közösség iránt érzett odaadás — mindig is létezett, amióta közösségek élnek a Földön. Jóllehet a 18. század előtt ritkán használták ezt a szót, régi és ismert dolog volt olyan elnevezések formájában, mint „hazaszeretet” vagy „a nép iránti hűség”. A nemzettudat pedig nem más, mint annak határozott érzete és talán az amiatt érzett büszkeség, ami az egyén népét a többitől megkülönbözteti. Ez a kulturális identitástudat. Ugyanolyan erős volt ez a tudat a görögök, a rómaiak és a reneszánsz korabeli itáliaiak körében, mint bárhol másutt az elmúlt két évszázad során. De ez a három nép nem ismerte a nacionalizmust, mivel nem érezte fenyegetve kultúráját, noha közülük kettőnek — a görögöknek az i. e. 5. század elején, az itáliaiaknak pedig a 16. században — idegen támadókkal kellett megküzdeniük. Az ő szemükben azonban a támadók barbárok voltak; a görög és itáliai városok függetlenségét veszélyeztették, nem pedig a görög vagy az itáliai kultúrát. A puszta nemzettudattól élesen elváló nacionalizmus akkor jelentkezik, ha a nép nemcsak a kulturális különbözőségnek, hanem a kulturális változásnak is tudatában van, és bizonyos eszméket a haladásról magáénak vall, amely arra sarkallja, hogy saját teljesítményét és képességeit a többiekével összevesse.

Talán tisztázhatom, mit értek nacionalizmuson, ha röviden összehasonlítom Rousseau-t és Herdert, azt a két író, akiket a nacionalizmus előfutárainak neveznek. Számomra úgy tűnik, hogy Herder írásainak több köze van a nacionalizmushoz, mint Rousseau-éinak.

Kétségtelen, Rousseau-nak az államról, a független politikai közösségről alkotott felfogása jócskán különbözik a korábbi szerzők, például Locke vagy Hobbes nézeteitől. Elgondolása szerint az állampolgárok nem pusztán ugyanannak az uralkodónak az alattvalói, ez ugyanis megegyezne a legnagyobb kulturális sokféleséggel. Kitart amellett, hogy az önálló politikai közösséget alkotó embereknek nagyjából egyforma szokásokkal és erkölcsökkel, és nagyjából egyforma társadalmi eszményekkel kell rendelkezniük. *Considerations sur le gouvernement de Pologne* (Gondolatok Lengyelország kormányzatáról) című művében azt tanácsolja a lengyeleknek, hogy vonják szűkebbre országuk határait, hogy csak lengyelek maradjanak benne. De érdeklődése valójában mindig a közösség összetartó erejére és politikai életének minőségére irányul. Csak olyan közösségben valósítható meg az általa rendkívül nagyra becsült egyenlőség és morális szabadság, amelynek tagjai állhatatos hűséget tanúsítanak a közösség iránti — amit nem lennének meg, ha erkölcsük és értékeik jelentősen eltérnének. Az, hogy az ember nem születik értelmes és erkölcsös lénynek, hanem csak abban a folyamatban válik azzá, ahogy megtanul társas lényé válni, együtt élni másokkal, Rousseau számára ugyanolyan egyértelmű volt, mint kora vagy a következő század bármely gondolkodója számára. Ugyanakkor elvetette a haladásba vetett hitet, melyet számos kortársa képviselt, és nem tartotta különleges erénynek a kultúra megőrzését sem kizárólag egyedisége miatt. Írásaiban nyoma sincs a politikai nacionalizmusnak. Mindössze azt állítja, hogy egy politikai közösség tagjainak, ha egységesek és erősek akarnak lenni, ugyanazokkal az alapvető értékekkel kell rendelkezniük. Nem bizonygatja, hogy a közös kultúrával rendelkező embereknek egyetlen politikai közösségben kell egyesülniük, hogy kultúrájukat jobban megőrizhessék.

Herder sem volt politikai nacionalista;¹ nem törekedett valamennyi német közös államban történő egyesítésére. De azt tartotta, hogy bármi különböztesse is meg kulturálisan a németeket vagy valamely más népet a többitől, bármi sajátosan rájuk jellemzőt tartsanak is becsben, azt meg kell őrizni és tovább kell fejleszteni. Az érdekelte, hogy mi az, amitől a németek németnek ismerik el egymást, holott egyesek protestánsok, mások katolikusok, egyesek a Hohenzollernek, megint mások a Habsburgok vagy más önálló fejedelemségek alattvalói voltak. Ha neheztelt is a franciák kulturális dominanciája miatt, csak azért tette, mert úgy gondolta, hogy az a német kultúrát, a német szellemet, a német szokásokat és erkölcsöket, gondolkodás- és érzésmódot veszélyezteti. Nem jutott eszébe, hogy e kultúra megőrzéséhez vagy fejlesztéséhez a németek közös államban történő egyesítésére lenne szükség. Nem szívlelte korának porosz ál-

lamát; nem azért, mert az soknemzetiségű volt, és a németeken kívül szlávok és zsidók is éltek ott, hanem mert despotikusnak és mai szóhasználattal élve bürokratikusnak tartotta.

Később, Herder korának elmúltával, a nacionalizmus nyugaton is erőteljesen átpolitizálódott. Ennek főként a franciák Napóleon alatti katonai és politikai felemelkedése volt az oka. A franciák félelmetesek voltak, képesek arra, hogy más népekre telepedjenek erős államuk révén; és ha más népek meg kívánták őrizni függetlenségüket vagy ellen kívántak állni a mérhetetlen francia befolyásnak, szintén erős államot kellett alkotniuk. Az adott körülmények között elkerülhetetlen volt, hogy a nacionalizmus politikai jellegűvé váljon. Ugyanakkor a nacionalizmus még nyugaton is elsődlegesen kulturális jelenség volt, a kulturális különbözőség-tudat megőrzésére vagy erősítésére irányuló vágy. Mindenekelőtt ez különbözteti meg a puszta nemzettudattól.

A 15. században, a százéves háború vége felé mind az angolok, mind a franciák körében felfokozott volt a nemzettudat. Jeanne d'Arc nem volt legitimista; nem csupán azért harcolt VII. Valois Károly mellett, VI. Plantagenet Henrik ellenében, mert szerinte az előbbi több joggal támasztott igényt a francia trónra. Jeanne d'Arc ki akarta űzni az angolokat Franciaországból. Az angolok pedig akkoriban egy idegen ország hódítóinak tartották magukat és a franciákkal szembeni felsőbbrendűségükkel büszkélkedtek. Franciaországban viszont senki sem aggódott a francia szokások vagy életmód elvesztése miatt, nem beszélve a francia nyelvről, megvédendő a mérhetetlen angol befolyástól. A 15. században nem fenyegetett az a veszély, hogy Franciaország elangolosodik, és nem is gondolt senki effajta veszélyre.

A németek azonban a 18. század végén, még mielőtt a franciák lerohanták volna országukat, amikor Nagy Frigyes győzelmeire még élénken emlékeztek és senki sem hallott még Napóleontól, veszélyeztetve vagy legalábbis kulturálisan háttérbe szorítva érezték magukat a franciák miatt. Szükségük volt arra, hogy előtérbe helyezték magukat a franciákkal szemben. Még Herder — aki sokmindenkivel rokonszenvezett, és ellenezte II. József németesítő politikáját a Habsburgok alá tartozó nem német tartományokban — sem állhatta meg, hogy ne becsmérelje, ami francia. A francia eszmék erőteljes befolyást gyakoroltak Németországban a forradalom előtt és után is.

Francia eszméket mondok, pedig nem annyira francia, mint inkább nyugat-európai eszmék voltak ezek. Az emberre, az erkölcsökre és a társadalomra vonatkozó eszmék, melyek ugyanúgy megfogalmazódtak Angliában, mint Franciaországban. Annyiban nevezhetnénk őket inkább an-

golonak, mint franciáknak, amennyiben — legalábbis a forradalom kezdetéig — az intézmények és erkölcsök jobban illeszkedtek hozzájuk Angliában, mint Franciaországban. De társadalmi és intellektuális gyökereik jellegzetesen nyugat-európaiak voltak. A haladásba vetett hitet pedig, amely mind szélesebb körben talált elfogadásra a nyugati művelt osztályok soraiban, ezekre az eszmékre hivatkozva határozták meg. Így nem annyira arról volt szó, hogy az angol és francia eszméket főleg a franciák propagálták, hanem arról, hogy számos társadalmi és politikai ok folytán az angolok és a franciák jobb helyzetben voltak más nyugati nemzeteknél ezen eszmék létrehozását és alkalmazását illetően. Miközben a haladásba vetett hit gyorsan terjedt nyugaton, ők számítottak, legalábbis látzólag, a kimagaslóan progresszív nemzeteknek. Körükben a nacionalizmustól különböző nemzettudat magasan fejlett volt, és államaik a legerősebbek voltak a világnak abban a részében, amely önmagát már a többiek vezetőjének tekintette. A tudatosan progresszív civilizációt alakító nemzetek között ők diktálták a lépést kulturálisan, gazdaságilag és politikailag. Irigyelték és csodálták őket. És ha a franciák nagyobb nehezteletést váltottak ki, mint az angolok, az valószínűleg azért volt, mert földrajzilag közelebb estek más nemzetekhez, politikájukban agresszívebbek voltak, kultúrájuk dominanciája is erőteljesebben jelentkezett.

II.

Így tehát a nacionalizmus azoknak a népeknek a reakciója, amelyek kulturálisan hátrányos helyzetűnek érzik magukat. Nem foglal magában minden reakciót, amelyet a gyengeség vagy bizonytalanság érzete szül, csak bizonyos feltételek váltják ki. Ahol néhány nép egymással szoros kapcsolatban, ugyanakkor elkülönültségük tudatában él, és ezek a népek közös eszményekkel és a haladásról közös elképzeléssel rendelkeznek, s némelyikük a többiekénél rosszabb eséllyel indul — legalábbis így érzik — ezen eszmék megvalósításában és a haladás kiteljesítésében, ott a nacionalizmus könnyen szárnyra kaphat. Ez nem azt jelenti, hogy pusztán irigységnek kívánjuk minősíteni. Inkább azt akarjuk érzékeltetni, hogy csak olyan népek körében található meg, amelyek egy világi célokkal rendelkező nemzetközi kultúra részesei vagy azzá kezdenek válni. A nacionalizmus jelensége azokra a népekre korlátozódik, amelyek a közöltük feszülő ri-

valizálás és a kulturális különbségek ellenére már egyfajta nemzetközösséghez tartoznak — vagy afelé tartanak —, amelyben mindenki arra törekszik, hogy nagyjából ugyanabba az irányba haladjon.

Javaslatom szerint ezt tekintjük nacionalizmusnak, ha (miképp úgy tűnik, a legtöbb szerző teszi) azt feltételezzük, hogy a nacionalizmus alig vagy egyáltalán nem létezett nyugaton a 18. század vége előtt. Ebben az esetben a nacionalizmus különbözik a patriotizmustól és a nemzettudattól, melyek mind sokkal régiebb keletűek. És tágabb is annál a követelésnél (vagy doktrínánál), mely szerint minden nemzettudatára ébredt népnek saját államot kell alakítania vagy legalábbis autonóm tartományt egy szövetségi államban. Tágabb, mint a pusztai politikai nacionalizmus.

Bírák gyakran úgy beszélnek a nacionalizmusról, mintha alapvetően antiliberalis lenne. Acton lett így a múlt században, Kedourie pedig a mostaniban. A magam részéről meg kell mondanom, hogy ami számukra nyilvánvalónak tűnt, számomra nem az. Nem kétséges, hogy a nacionalisták igen gyakran nem voltak liberálisak, de ennek oka véleményem szerint elsősorban az, hogy igen gyakran — liberális nézőpontból — a szabadságra nézve kedvezőtlen körülmények között tevékenykedtek. Nem látok logikai ellentétet a nacionalizmus és liberalizmus között. Voltak liberális és antiliberalis nacionalisták, aszerint hogy milyen környezetben találták magukat.

Semmi antiliberalis sincsen magában a kulturális nacionalizmusban. Herder nagyra értékelte mind az egyéniséget, mind a kulturális különbséget, melyekről állította, hogy összefüggenek. Az emberi lény egyéniséggé, gondolkodni és magáért tenni képes racionális és erkölcsi személyiséggé népe nyelvének és kultúrájának elsajátítása folyamatában válik. A saját és mások szemében is olyan potenciális képességek kiteljesedése nyomán válik másoktól különböző személlyé, melyek csak egy kultúrához való hasonulás és egy közösséghez tartozás megtanulása révén fejleszthetők ki. A sokszínűség ugyanannyira kívánatos a nemzeten belül, mint a nemzetek között, ha az egyéni élet gazdagítása a célunk. Herder tisztelte az írástudatlanok kultúráját, azokét a népeket és osztályokat, akiket műveletlennek tartottak, mivel hiányoztak belőlük azok a képességek, amelyek hatalmat és jólétet hoznak tulajdonosaik számára. Rokonszenvezett a zsidók ama vágyával is, hogy közösségi identitásukat fenntartsák az ellenséges lakosságtól körülvéve, és szimpatizált a német kultúra túlnyomó befolyása alatt álló szláv népekkel is. A népeknek nem kell elvágni magukat egymástól, ahogy azt sem hagyhatják, hogy elsüllyedjenek vagy felszívódjanak. Órizniük és fejleszteniük kell sajátos örökségüket, úgy kölcsönözve másoktól, hogy ne váljanak pusztai utánzóikká és

ezáltal lélekben szegényekké. Mert ami egy népet szegénnyé tesz, az emberiséget teszi azzá.

Az ilyen elméletekről — közelebről szemügyre véve — kiderülhet, hogy nehezebben megfoghatók, nehezebben alkalmazhatók, mint ahogy az első látásra tűnik. A nacionalizmus még a legjobb esetben sem a legvilágosabb hitvallás, már csak azért sem, mert a nemzeti identitás ismerve nem határozható meg könnyen. De mindenesetre ezek a doktrínák nem antiliberálisak. Ellenkezőleg, nagyvonalúak és toleránsak.

A kulturális nacionalizmus könnyen átcsúszhat politikai nacionalizmusba. Az erős francia állam jelentős mértékben hozzájárult a francia nyelv, a francia eszmék és erkölcsök presztízsének kialakításához a 17. és 18. században. A másik nép, amelynek óriásira növekedett a befolyása ezen időszak alatt, az angol volt, akik szintén erős államban egyesültek. Ekképp a kulturális nacionalizmus, Franciaország és Anglia presztízse és példája, valamint általánosabb értelemben a hatékonyabb államszervezet iránti igény miatt várható volt, hogy olyan népek, mint a németek és az olaszok, egy nemzetállam határain belüli egységre törekednek annak érdekében, hogy az angolokkal és franciákkal egyenrangúvá váljanak.

A nyugati politikai nacionalisták bármelyike lehetne olyan jó példa, mint Mazzini.² Talán kevésbé volt művelt, mint Herder, de legalább annyira kulturális nacionalista és a kulturális sokszínűség bajnoka volt. Hitte, hogy minden nép a maga sajátos módján hozzájárul a civilizációhoz; éppen ezért táplálniuk és fejleszteniük kell mindent, ami mint népet megkülönbözteti őket másoktól. Ezen kívül tiszteletben kell tartaniuk más népek igényeit. Ha a 19. század gazdasági és politikai viszonyai között a németek és az olaszok, illetve a hozzájuk hasonló helyzetű más népek be akarják tölteni saját hivatásukat, akkor a franciákhoz és angolokhoz hasonlóan nekik is egységesülniük kell politikailag.

A különböző népeknek a civilizációhoz történő sajátos hozzájárulásáról szóló eszme magában foglalja, hogy e népek részesei e civilizációnak, hogy létezik egy mindenki számára közös kultúra, ahogy vannak egyedi kultúrák is. E közös kultúra, melyet erőfeszítéseikkel gazdagítanak, feltételezhetően nem változatlan; és azt állítani, hogy erőfeszítéseik gazdagítják (vagy gazdagíthatják) azt, egyúttal progresszivitást is jelent. Erőfeszítéseik, hozzájárulásaik feltehetően a közös kultúra részét alkotó normák alapján nyerik el értéküket. Képességei fejlesztése közben az egyén olyan kulturális örökséget sajátít el, amely nem pusztán nemzeti jellegű. De nem sajátíthat el a nemzetinél többel anélkül, hogy egyúttal ne sajátítaná el azt, ami nemzeti. Nem válhat európaivá, hacsak nem válik olaszvá vagy németté vagy valamely más európai nemzet tagjává. De ha bármely

nemzethez tartozása a kisebbségség vagy alkalmatlanság érzését váltja ki benne, nem valószínű, hogy ugyanolyan jó európai válik belőle, mint amilyen egyébként lehetne.

A nyugati nacionalizmus a múlt században, valódi jelentőségének első századában, ha nem is volt teljesen liberális, több esetben minősíthető liberálisnak, mint sem. Így volt ez a németeknél és az olaszoknál, amíg még eredménytelenül törekedtek a politikai egység megvalósítására. A nacionalizmus az elkövetkező 20. században sokkal gyakrabban volt fűlsértően antiliberalis, például a fasiszta Olaszországban, a náci Németországban és szélsőjobboldali francia csoportok körében. Nyugaton azonban ez az antiliberalis nacionalizmus a háborúban megvert vagy a győzelemből kiábrándult népek nacionalizmusa volt. Azoknak a népeknek a nacionalizmusa, akik politikailag már egyesültek, és ennek ellenére mégis megálázták vagy semmibe vették őket.

III.

Amikor a németek és az olaszok először váltak erőteljesen nacionalistákká, kulturálisan már fel voltak vértézve ama normák szerint, melyeket az általuk mércének tekintett nemzetekkel közösen magukénak vallottak. Nyelvüket annak a tudatosan progresszív civilizációnak a gyakorlati és intellektuális igényeihez igazították, amelyhez maguk is tartoztak. Voltak egyetemeik és iskoláik, ahol a civilizáció által méltányolt tudást adták át. Európai hírű (vagy ahogy gyakran mondták, világhírű) filozófusai, tudósai, művészeik és költőik voltak a jelenben vagy a múltban. Jogi, orvosi és egyéb foglalkozásokat műveltek magas szakmai színvonalon. Éppen ezért viszonylag bőven rendelkeztek azokkal a képességekkel és készségekkel, amelyeket általában a nyugati népek becsültek és csodáltak. Kulturális értelemben nemigen kellett tőlük idegen dolgokat elsajátítaniuk ahhoz, hogy az angolokkal és a franciákkal egyenrangúvá váljanak. Még pontosabban: kulturális értelemben ugyanannyit tudlak (legalábbis a legutóbbi időkhöz) adni, mint kapni. Legégetőbb szükségük — így tűnt számukra — sokkal inkább az volt, hogy saját nemzetállamot hozzanak létre, ahelyett hogy az ilyen állami működtetéséhez szükséges eszméket és készségeket sajátítsanak el; mivel ezeknek már túlnyomórészt birtokában voltak.

A szlávok, majd később az afrikaiak és ázsiaiak esete egészen más volt. A nyugati eszmék és gyakorlat elterjedése miatt fokozatosan átkerültek egy számukra idegen civilizációba, ami szükségessé tette, hogy kulturálisan újra felvértezzék magukat, átalakuljanak. Miközben azon fáradoztak, hogy egyenrangúnak tüntessék fel magukat abban a civilizációban, amelyet nem ők hoztak létre, meg kellett újulniuk, nemzeti identitást kellett teremteniük maguknak. Nem kétséges, hogy már rendelkeztek bizonyos identitás- vagy különbözőségtudattal, amikor a nacionalizmus gyökeret kezdett verni közöttük. De tisztában voltak azzal is, hogy az őseiktől örökölt készségek, eszmék és szokások alkalmatlanok arra, hogy náluk sokkal fejlettebb — legalábbis ama civilizáció normái szerint, amely felé éppen tartottak — népek szintjére emelkedjenek. Ezért különbözött az ő nacionalizmusuk alapjaiban a németektől, az olaszokétól vagy más nyugati népektől.

Most tóként a szlávokról fogok beszélni, mivel történetesen többet tudok róluk, mint Afrika vagy Ázsia népeiről. De meggyőződésem, hogy sok minden, amit a szlávokról állítok, ezekre a népekre is vonatkozik.

A szlávok a németektől vették át a nacionalizmust. A 18. század végén kialakult német érdeklődés a népszokások és a folklór iránt Csehországra, e részben német tartományra is hatással volt. Német tudósok — Nicholas Voigt,* Dobner, Pelzel — tanulmányozták elsőként a cseh folklórt és a cseh nyelvet. A cseh tudósok, Dobrowsky, Palacky és mások csak utánuk jöttek; és ugyanez igaz a szomszédos Szlovákiára is. A 18. század utolsó évtizedeiben működött Obradović volt az első szerb, aki nagyobb jelentőséget tulajdonított a nyelvi és kulturális közösségnek, mint a vallási közösségnek. De az akkori szerbeknek nem volt irodalmi nyelvük; csupán különféle dialektusokat beszéltek. A körükben megtalálható szláv nyelvű könyvek mind egyházi szláv nyelven íródtak, amely csak annyira volt az ő élő nyelvük, amennyire a bolgárok és oroszok számára, mint ahogy a latin sem volt a katolikus népek nyelve.

A szerbhorvát nyelv, ahogy ma írják és beszélik Jugoszláviában, nagyrészt filológusok és grammatikusok műve, akik külföldön, főleg Bécsben tanultak. Mint ahogy a cseh, a szlovák és a szlovén is, ahogy ma használják, ama tudósok műve, akiknek az volt a kívánsága, hogy népüknek saját és gazdagabb nyelvkészlete legyen, mint korábban bármikor. Ezeket az új irodalmi nyelveket természetesen a régi dialektusokból alakították ki. Nem olyanok, mint az eszperantó. Ugyanakkor jelentősen különböz-

* Voigt (1765–1830) főszövegben megjelölt keresztnéve téves. Helyesen: Michael Wenzel.

nek a régi dialektusoktól mind a nyelvtant, mind a mondattant illetően, és mindenekelőtt szókincsükben. Olyan társadalmi, politikai és kulturális igényeknek felelnek meg, melyek a régi dialektusokat használó paraszti közösségek előtt ismeretlenek voltak.

E szláv nyelvészeknek és grammatikusoknak két cél lebegett a szemük előtt. Meg akarták őrizni népük számára annak saját folklórját azért, hogy lejegyezhesék és elmagyarázhassák, ami sajátos benne; és olyan forrásokat akartak biztosítani anyanyelvük számára, melyek addig hiányoztak. E két cél számukra nem volt összeegyeztethetetlen. Ha a szláv népek nem lennének büszkék arra, amit őseiktől örökölték, akkor hamarosan megszűnnének szlávnak lenni, mivel tőlük idegen civilizáció felé haladnak; és ha nem sajátítanának el egy, a civilizáció igényeihez igazítód saját nyelvet, nem tudnának a fejlett népek szintjére emelkedni. Ezek az új nyelvek arra hivatottak, hogy összetartsák a különféle dialektust beszélő közösségeket, ekképp elősegítve az egy néphez tartozás érzését, és képessé tegyék őket a nyugati eszmék és gyakorlat elsajátítására is.

A szlávoknak, ha tudóssá, állami hivatalnokká, mérnökké vagy bármilyen más, a parasztitól különböző készségeket és eszméket igénylő foglalkozásúvá akarok válni, vagy az anyanyelvükétől eltérő eszközökkel rendelkező idegen nyelvet kellett megtanulniuk, vagy pedig olyan szláv nyelvekre volt szükségük, amelyek rendelkeztek ugyanezen eszközökkel. Ha elég jól megtanultak egy nyelvel ahhoz, hogy saját munkájuk, saját foglalkozásuk nyelve lehessen, szlávságuk forgott veszélyben. Ha egy olyan szláv nyelvet sajátítottak el, amely a némethez vagy franciához hasonló eszközökkel rendelkezett, amely nyelvre a német és francia könyveket le lehetett fordítani, őseik népi kultúrájával való kapcsolatuk elvesztésének kockázatát vállalták. Természetesen továbbra is érdeklődhettek ez iránt a kultúra iránt, de csak mint tudós és régiségbúvár, praktikus igények nem kötötték őket ahhoz. Nemzetiségük, külön kulturális identitásuk megtartásához sokféleképpen kellett utánozniuk a külföldieket, akikkel nem voltak hajlandók azonosulni. S ezáltal önkéntelenül is gyengítették az ősi életmód megőrzését; feletti malmukat. Tehették ezt sajnálkozva vagy szenvedélyesen és bátran, de nem volt más választásuk.

A 17. és 18. században, a Habsburg-területek irányításának fokozódó központosításával, valamint az ipar és a kereskedelem növekedésével a szlávok nagy számban németesedtek el. Ahhoz, hogy karriert csináljanak, társadalmilag felemelkedjenek és jólétre tegyenek szert, városokban élhessenek, meg kellett tanulniuk németül, és minden tekintetben németté kellett válniuk. Ez a németesedési folyamat még a 19. században is tartott és talán fel is gyorsult, amihez hozzájárult egy erőteljes magyaroso-

dási folyamat is. A 19. században azonban — amire korábban nem volt példa — e folyamatokkal szemben erős ellenállás is jelentkezett.

Miért vonakodtak megadni a 19. században ezt az árat azok az emberek, akik azelőtt hajlandók voltak megfizetni az elnémetesedés árát a társadalmi felemelkedés, a karriercsinálás érdekében?

Az egyik lehetséges válasz az, hogy a nacionalista tanok időközben átterjedtek Németországból a szomszédos szláv területekre. Gyorsan terjedt az az eszme, hogy a nép számára fontos a kulturális identitás megőrzése, „az önmagukhoz való hűség”, „saját géniuszuk követése” és az, hogy ne engedjék magukat idegen módszerek által eltéríteni — mert különben terméketlenség és másodrangúság sújtja őket.

De mi tette vonzóvá ezt az elméletet? Megítélésem szerint a Habsburg-birodalom szláv területein (és talán a nem nyugati világ más részein is) jelentkező nacionalizmus megértésének a kulcsa a következő: olyan nagyszabású társadalmi forradalom zajlott le, amely azokat a társadalmakat, ahol a szorosán összefonódó, hagyományhű és önfenntartó falu jelentene a legfontosabb közösségei, városi társadalmakká változtatta át, ahol kiterjedt a kereskedelem, sokkal nagyobb a társadalmi mobilitás és az összetettebb, centralizáltabb irányítás iránti igény. Ez a forradalom természetesen nyugaton sokkal messzebbre jutott el. De a Habsburg-területeken olyan népeknek a vezetésével történt mindez, akiknek az újfajta tevékenységekhez viszonylag jól illeszkedett a nyelve és kultúrája — ama népek kárára, akiké viszont nem. Így a Habsburg-birodalomban azzal az imperializmussal analóg jelenség jött létre, amit az Ázsiába és Afrikába való európai behatolás eredményezett.³

Az első típusú társadalom átalakulása a másodikként említetté lehetőségeket teremt az egyén számára. A faluból a városba költözik, hogy szerencsét próbáljon a kereskedelemben vagy az iparban, valamelyik szakmában, vagy az állam szolgálatába álljon. Ehhez fel kell adnia a falusi életmódot, képzettséget és a falusi beszédet azoknak az életmódja, képzettsége és beszéde kedvéért, akik sikeresek lellek, akik társadalmilag felemelkedtek, vagy akik már régóta a csúcson vannak. Ha könnyen megteheti ezt vagy nem lát más módot ambíciói megvalósítására, akkor megteszi; megfizeti az árat. Ám ha nagyon hátrányosnak találja a helyzetét, és úgy reméli leküzdeni hátrányát, hogy más hasonló helyzetűekkel összefog, akkor ezt meg is teszi. Nem lesz hajlandó megfizetni a siker árát, amit a csúcson lévők kérnek — azt követeli, hogy szabják meg másként, számára előnyösebben az árat.

A társadalmi forradalom felgyorsulásával, a forradalom teremtette lehetőségeket kihasználni akaró emberek számának gyors növekedésével

a verseny kiéleződik, és a siker eléréséhez kevésbé jó helyzetben lévő vetélytársak másokhoz hasonló kedvező helyzetbe akarnak kerülni. Ha azért vannak hátrányban, mert őseik nyelve és kultúrája nem illeszkedik megfelelően az új lehetőségekhez, és ha másoknál kevésbé jó helyzetben vannak a számukra megfelelőbb, idegen kultúra elsajátításához — vagy ha már elsajátították is, származásuk még mindig hátrányt jelent számukra —, akkor érdekeltnek lesznek abban, hogy olyan saját kultúrát hozzanak létre, amely éppúgy megfelel az új lehetőségeknek, mint az idegen kultúra. Ez az új kultúra azonban sok szempontból csak az idegen utánezata lehet.

A nacionalizmus keleti típusa egyszerre modellkövető és versenyelvű. Olyan világban jön létre, ahol a társadalmi mobilitás, kereskedelem és kozmopolita kultúra gyorsan terjed, ahol közel ugyanazok a normák, ugyanazok az ambíciók vernek gyökeret mindenfelé vagy legalábbis nagy területeken, és mégis: bizonyos népek kulturális értelemben felkészültebbek másoknál ahhoz, hogy e normák szerint jól éljenek és megvalósítsák ezen ambíciókat. Ez pedig ugyanúgy megjelenik a művelt, mint a műveletlen népeknél.

A kínaiak, amíg pusztán lenézték a külföldieket, zokon vették betolakodásukat és meg akartak szabadulni tőlük, nem voltak nacionalisták. Úgy tartják róluk, hogy meg voltak győződve a külföldiekkel szembeni felsőbbrendűségükről. Pontosan tudták, hogy mitől különbözőek és — szerintük — jobbak másoknál. A büszke és önmagukat a középpontba állító kínaiak csak akkor vállak nacionalistává, amikor úgy érezték, hátrányba kerülnek a külföldiekkel szemben, amikor kételkedni kezdtek felsőbbrendűségükben és úgy érezték, be kell bizonyítaniuk a külföldieknek, hogy — a tőlük mindaddig meglehetősen idegen kozmopolita normákhoz mérten — ők ugyanolyan jók, mint a külföldiek. Úgy tűnik, a kínaiak most roppant szükségesnek érzik ezt, és igyekeznek átalakítani országukat, hogy mássá tegyék, mint amilyen akkor volt, amikor olyan biztosak voltak a maguk felsőbbrendűségében. Az átalakítással még nem feltétlenül utánozzák mindenben akár a nyugatot, akár a Szovjetuniót, de sok mindenben igen. Elismerik, hogy bizonyos tekintetben még mindig le vannak maradva. De ha le vannak is maradva, az nem az ő évekkal ezelőtti normáikhoz képest van úgy, hanem azokhoz a normákhoz képest, melyeket csak nemrég fogadtak el, amelyeket nem maguk alakítottak ki, hanem másoktól vettek át.

Így előttünk áll kétfajta nacionalizmus. Itt van azoknak a népeknek a nacionalizmusa, akik valamilyen okból hátrányban érzik magukat, de akiknek a kulturális felvértezettsége mindazonáltal kedvez a széles kör-

ben elfogadott és gyorsan terjedő normákkal mért sikernek és kiválóságnak, ez a típus először közöttük és a rokon kultúrájú népeknél jelenik meg. Ez a németek és olaszok múlt századi nacionalizmusa, amit nyugati nacionalizmusnak nevezek.

És itt van azoknak a népeknek a nacionalizmusa, akik nemrég kerültek a tőlük addig idegen civilizációba, és akiknek az ősi kultúrája nem igazodott e kozmopolita és egyre dominánsabb normák szerinti sikerhez és kiválósághoz. Ez azoknak a népeknek a nacionalizmusa, akik szükségesnek érzik az átalakulást és felemelkedést; azoké a népeké, akiket „elmaradottnak” tekintenek, és akik nem lennének ilyen típusú nacionalisták, ha nem ismernék fel és nem akarnák leküzdeni elmaradottságukat.

Ezek a népek nagymértékben különböznek egymástól. Némelyikük viszonylag primitív és többnyire írástudatlan, mint a balkáni szlávok voltak a 18. század végén, és ahogy néhány afrikai nép még most is az. Mások, mint a kínaiak és az indiaiak, már jóval azelőtt igen kifinomultak voltak, hogy nacionalistává és „haladóvá” váltak volna. Vagy legalábbis művelt osztályaik azok voltak. Valójában a nacionalizmus bizonyos szempontból még durvábbá és harsányabban magabiztossá tette őket, mint amilyenek voltak. Nem a kulturális sokszínűség és kifinomultság hiányzott belőlük, hanem csupán a tőlük mindaddig idegen kozmopolita normákkal mért sikerhez és kiválósághoz kívánatos nyelvi eszközök és más készségek vagy diszpozíciók.

IV.

A „keleti” nacionalizmus bizonyos tekintetben messze eltávolodott Herder szellemétől. Egyszerre modellkövető és ellenséges az utánzott modellel szemben, hajlamos az antiliberalizmusra.

De félrevezető, ha további megjegyzések nélkül fogalmazzuk meg ezt az ítéletet. A gyakorlatban a nagyfokú utánzásnak nincs alternatívája. A gyengébb és szegényebb, nem nyugatosított népek nem tudták volna függetleníteni magukat a külső befolyástól. Kína, a legnagyobbikuk, megpróbálta és kudarcot vallott. E népek mindegyikét vagy lerohanták, vagy rajuk telepedtek; választaniuk kellett az alávetettség és az utánzás között, és ők az utánzást választották. Csak így tudtak érvényesülni a betolakodók.

dókkal szemben; és ez magával vonta mind az elfogadást (utánzást), mind az elutasítást (a függetlenség követelését és az utánzás mellett az innováció igényei).

Valójában két, önmagában is ellentmondásos elutasítást hozott mindez magával: az idegen betolakodó és uralkodó elem elutasítását, akit mindazonáltal utánozni és a saját normáik szerint túlszárnyalni kellett; és az ősi módszerek elutasítását, amelyek a haladás útjában álltak, és amelyeket mégis az identitás jegyeiként tiszteltek.

Herder nem az utánzást hirdette, hanem az adott nép sajátosságainak tiszteletét. Először azt szívd magadba, amit saját néped tud adni, és akkor jobban tudod majd értékelni, ami külföldi, és több hasznod is lesz belőle. Ne utánozd a külföldit és ne utasítsd el őt. Tanulj tőle és engedj, hogy tanuljon tőled, ahogy egyenlő felekhez illik. A németek legalább annyit adhatnak a franciáknak, mint a franciák a németeknek.

De ez a tanács, amely kiválóan megfelelt a németeknek a 18. század végén, sokkal kevésbé felel meg manapság a kínaiaknak. Nem azért, mert a kínaiak saját kultúrája szegényebb vagy primitívebb lenne a németekénél, hanem mert ma ez nem sok segítséget jelent a kínaiaknak ama szükségükben, hogy megmutassák: vannak olyan jók (vagy inkább jobbak), mint azok a népek, akik alacsonyabbrendűekként bánlak velük.

A népek természetesen nem vetik el mindenestül saját kultúrájukat; nem is próbálkoznak vele, és amennyiben mégis, csak részben sikerül nekik. A régi gondolkodás- és érzésmódok még azoknak a radikálisoknak és forradalmároknak a gondolkodásában is továbbélnek, akik saját elképzelésük szerint tudatosan szakítottak a múlttal. Így a külföldiek semmiféle utánzása sem leszi az utánzót teljesen hasonlónak ahhoz, amit utánoz. Mindazonáltal mélységesen nyugtalanító az az elkeseredett kísérlet, hogy másokhoz „felzárkózzanak”, következésképpen minél inkább utánozzák őket. A céljuk ugyanis az, hogy azokkal szemben előtérbe helyezték magukat azért, hogy rátaláljanak a maguk sajátos helyére abban a világban, civilizációban, amely azelőtt nem az ő világuk, nem az ő civilizációjuk volt. A keleti nacionalizmus zavaros és ellentmondásos, ellentétben Herder és Mazzini nacionalizmusával.

A keleti nacionalizmus gyakran, de nem mindig antiliberális. Vezetőik vagy uralkodóik, mivel arra vállalkoznak, hogy megteremtsenek vagy átalakítsanak egy nemzetet, hogy olyan készségekkel, eszmékkel és értékekkel ruházzák fel, amivel korábban nem rendelkezett, türelmetlenek az ellenzékkel szemben. Úgy gondolják, halaszthatatlan feladatuk van, és nem tűrik az obstruktív kritikát — természetesnek véve, hogy maguk döntésük el, az mikor obstruktív.

Mindazonáltal erőfeszítéseik bizonyos (fontos) szempontból felszabadító hatásúak. Az általuk kialakítani kívánt új rend újfajta lehetőségeket kínál és lerombolja a tekintély régi fajtáit. Ezáltal az egyén több foglalkozás közül választhat, és gyengül a család rá gyakorolt befolyása. A korábban rendszerint nagyobb szabadságot élvez a tekintetben, hogy kivel kössön házasságot. Arra bátorítják, hogy ambiciózus legyen, úgy tekintsen magára, mint aki maga határozza meg boldogulását és helyét a társadalomban. Habár az uralkodók vagy az általuk hirdetett doktrínák bírálata tilos, megismertetik a tudománnyal és a vizsgálódás más szigorú, kritikus módjaival. Felismeri, hogy eltérő magyarázatok léteznek; egyesek jobbak, mint mások. Maga az eszme felszabadító, hogy az ember szabadon megváltoztathatja cselekvési és gondolkodásmódjait, mégha a változást kezdeményezők durvák és elnyomják is őt.

A nacionalizmus azonban, éppen mert felszabadítólag hat, ugyanakkor elnyomó is, de új módon elnyomó. Az új rend ezen uralkodóit néha rabszolgahajcsároknak nevezik. Ha azt állítom, tévesen, nem azért teszem, mert meg kívánom védeni őket. A rabszolgák pusztá eszközök, és akik hajtják őket, nem foglalkoznak vele, miféle emberek ők, feltéve ha azt teszik, amit meghagynak nekik. De akármilyen elnyomó is a nacionalista uralkodó, az igenis érdekli, hogy miféle emberek az alattvalói. Egyes személyekkel talán keveset törődik, de általánosságban törődik népével. Meghatározott közösséget akar belőlük formálni. De a közösség nem úgy épül fel tagjaiból, ahogy a ház a téglákból. A közösség attól nyeri el jellegét, ahogyan tagjai gondolkodnak, éreznek és viselkednek. A nacionalista uralkodó azt akarja népétől, hogy ugyanolyan tehetséges és talpraesett legyen, mint a legfejlettebb népek. Megfélemlíti őket, mert azt gondolja, az javukra válik, és a javukról alkotott elképzelése az, hogy felelősségteljes, éber és vállalkozó szellemű felnőtt válják belőlük. Ezek az új uralkodók, akik oly sokai követelnek népüktől, bizonyos tekintetben jobban elnyomják őket a régi uralkodóknál, éppen mert mélyebbre akarnak hatolni a gondolkodásukban. Magukat viszont felszabadítóknak és nem elnyomónak tartják, és alattvalóik bizonyos mértékben elfogadják ezt.

Nem kívánok kitérni az ilyen típusú nacionalizmus veszélyeire. De nem elegendő rájuk mutatni — ahogy a nacionalizmus nyugati bírálói oly gyakran teszik — és ellenérzésünknek hangol adni. Ezt a fajta nacionalizmust egy olyan társadalmi, intellektuális és erkölcsi forradalom részének kell tekinteni, amely a demokrácia és személyes szabadság iránti törekvést is kitermeli. A nacionalizmus ezekkel a törekvésekkel van összefüggésben, sőt erősíti őket és megteremti megvalósításuk egyes társadal-

mi feltételeit is, jóllehet gyakran fel is forgatja azokat. Egy olyan világban, ahol az erős és gazdag nép leigázta és kizsákmányolta a szegény és gyenge népeket, és ahol az autonómiát a méltóság, a rátermettség és az emberhez illő élet jeleként értelmezik — ebben a világban az ilyen típusú nacionalizmus a szegények és gyengék elkerülhetetlen reakciója.

Szanyi Imre fordítása

Jegyzetek

1. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit; Briefe zur Beförderung der Humanität.* (Magyar kiadásban: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról.* Bp., Gondolat, 1978.; *Levelek a humanitás előmozdítására.* In: *Értekezések, levelek.* Bp., Európa, 1983.)
2. G. Mazzini: *Essays.* London, 1894.; *Selected Writings.* Ed.: N. Gangulee, London, 1946.; *The Duties of Man and Other Essays.* London, 1955.
5. Lásd O. Jászi: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy.* Chicago, 1929. (Magyarul: Jászi Oszkár: *A Habsburg Birodalom felbomlása.* Bp., Gondolat, 1983.)